

Валентина Матях (Київ)

ЦІННІСНІ ОРІЄНТАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УМОВАХ РОСІЙСЬКОГО ПРОТЕКТОРАТУ (основні напрями наукового дослідження)

При реконструкції перебігу історичного процесу в Україні на зламі середньовіччя і нового часу поза увагою вчених, на жаль, і сьогодні ще залишається такий важливий зріз історичної реальності, як ціннісні орієнтації суспільства в їх соціально-історичному контексті. Однак саме цінність, яка концентрує в собі весь спектр бажань і устремлінь соціуму, його установок, цілей і проєктів, нормативів поведінки, ідейних переконань тощо, виступає мірилом розвитку суспільної свідомості, гарантом еволюційного поступу людської цивілізації, показником адаптованості суспільства до існуючих соціально-політичних реалій.

Доречно буде зазначити, що аксіологічний (тобто, ціннісний) аспект буття людини чи людського колективу вже досить тривалий час перебуває в полі зору дослідників-філософів. Зокрема, нерозривність онтології і аксіології лежить в основі ідеалістичного раціоналізму. Сьогодні в філософії побутують п'ять типів ціннісних теорій: натуралістичний психологізм, трансценденталізм, персоналістичний онтологізм, культурно-історичний релятивізм і соціологізм, які різняться між собою саме мірою співвідношення реальності і цінності як двох граней єдиної структури дійсності. Певний доробок в розробці аксіологічної проблематики має і радянська філософська наука¹. Зокрема, протягом 60–80-х рр. її представники досліджували такі проблеми, як ціннісні форми свідомості та місце цінностей в філософії², вплив ціннісних орієнтацій на спосіб життя суб'єкта³, співвідношення культури і цінностей⁴, соціальних цінностей і норм⁵ тощо.

Визначення поняття категорії цінностей як «орієнтації знань, інтересів і переваг різних суспільних груп і особистостей», а в подальшому і «як засобу виявлення соціальних зв'язків і функціонування соціальних інститутів»⁶ не тільки суттєво збагатило методологію аксіологічних досліджень, але й дозволило перенести її основні засади, прийнятні в філософії, і на історичний контекст, зокрема,

застосовувати в працях, спрямованих на вивчення історії культури, науки, суспільної свідомості, соціальних відносин тощо⁷.

Аксіомний постулат, за яким «проблема цінностей в максимально широкому значенні невідворотно виникла в епохи обезцінення культурної традиції і дискредитації ідеологічних підвалин суспільства»⁸, робить цілком правомірним висунення на порядок денний в якості дослідницької проблеми питання формування системи ціннісних орієнтацій в Гетьманщині в умовах інтенсивного фокусування на них традицій і імперативів поведінки іноетнічного політичного і культурного середовища. Зазначимо, що ця проблема в вітчизняній історіографії досі не була предметом спеціального дослідження. Втім, на сучасному етапі розвитку історичної науки відкриваються цілком реальні можливості для успішного розв'язання цього, в цілому досить складного, проте важливого з огляду розробки політичної культури та ментальних засад середньовічного українського суспільства, питання. Відразу ж обумовимо, що автор даної розвідки перед собою такого завдання не ставив. Його мета значно скромніша — на основі узагальнення існуючого досвіду визначити основні аспекти, на які повинна спрямовуватись увага дослідників.

Насамперед слід мати на увазі, що успішне вирішення пов'язаних з вивченням задекларованої проблеми завдань, що стоять перед сучасною медієвістикою, передбачає узагальнення накопиченого в українській історичній науці досвіду дослідження історії суспільної свідомості і духовної культури нації, тобто, тих галузей, в яких більшою чи меншою мірою присутній зріз тематики, пов'язаної з механізмом та структурним аналізом системи цінностей українського суспільства переломної між середньовіччям і новим часом доби.

Важливо також виявити співвідношення у системі ціннісних орієнтацій українського народу в другій половині XVII–XVIII ст. цінностей, на які орієнтувалося суспільство в цілому, та тих, що спрямовували установки та устремління його окремих соціальних індивідів. В цьому контексті надзвичайної актуальності набуває з'ясування соціальної стратифікації українського суспільства й встановлення рівнів інтелектуального та духовного розвитку окремих його станів, верств і соціальних прошарків, а також впливу на їх свідомість інтеграційних процесів. При цьому слід пам'ятати про ту роль, яку відіграють у формуванні соціальної психології доби «елітарні прошарки суспільства» як носії певної інформації про соціокультурну спадщину нації⁹. В українському суспільстві другої половини XVII–XVIII ст. цю функцію надійно перебрали на себе представники заможних кіл козацтва — так звана козацька старшина та новонароджена українська шляхта, які «були змушені, добровільно чи примусово,

розділити роль політичного представника землі та захисника “малоросійських прав і вольностей” з українським гетьманом»¹⁰.

Досліджуючи еволюцію ціннісних орієнтацій суспільства, не слід забувати, що цей процес відбувається в чітко визначеній системі координат, як суспільно-політичних, так і соціально-економічних, які, в свою чергу, весь час перебувають в постійному рушенні. Так, вже після смерті Б. Хмельницького в цілому мажорний (незважаючи на лихоліття воєнного часу та докорінну ломку соціально-економічної та політичної системи) психологічний фон доби різко змінюється на мінорну тональність. І причини цього криються насамперед у стрімких руйнівних зрушеннях у політичній сфері, які негайно обумовили руйнацію нещодавно усталених соціально-економічних відносин. Не останню роль в цьому процесі відіграла й політика російського самодержавства в українському питанні, яка вже на перших порах встановлення політичної протекції над Україною спрямовувалася на обмеження, а згодом і повну ліквідацію її автономних прав та самобутніх політичних інституцій. Ця проблема досить ґрунтовно обіграна в історіографії. І навряд чи можна заперечити сьогодні М. С. Грушевському в тому, що саме політична зорієнтованість Москви на перетворення України в свою провінцію перекреслила будь-які можливості для встановлення між двома державами хоч скільки-небудь дружніх стосунків¹¹. З іншого боку, при цьому значною мірою зачіпалися як станові інтереси, так і політичні привілеї українського суспільства, насамперед його правлячої еліти. «Розлад і хитання в таборі козацької старшини, — підкреслював, зокрема, М. Марченко, — ще більше поглибилися. Керівні українські кола... відчули, що російське самодержавство починає обмежувати їх владу на Україні»¹².

Започаткований відразу після Переяслава, а відверто оприлюднений 1656 р. (вперше в практиці українсько-російських міждержавних відносин українську офіційну делегацію було усунуто від участі в обговоренні умов Віленського перемир'я) процес невпинно набирив прискорення протягом найближчих ста років, набуваючи різного забарвлення, але не змінюючи своєї сутності із зміною політичних доктрин російського уряду. Тим самим закладалося підґрунтя подальшої спрямованості українських гетьманів у своїй боротьбі з російським централізмом на різні політичні сили за межами власної держави¹³. В свою чергу, політика загравання І. Мазепи (а згодом і деяких інших українських гетьманів) з російським урядом, націлена попервах на збереження автономних прав України, за слушним спостереженням сучасного дослідника В. М. Горобця, «таїла у собі небезпеку “тихої” інтеграції Української держави до складу Російської монархії, пере-

творення її на провінцію останньої»¹⁴. Вже на зламі XVII–XVIII ст. в українсько-російських стосунках чітко окреслилися тенденції уніфікації національних «державних норм і порядків за російським зразком та насильницької інтеграції українських земель до складу імперії»¹⁵. Власне, вже в цей час було поставлене «під сумнів даліше існування української державності»¹⁶. Разом з тим, «роздвоєння між політичними змаганнями старшини й соціальними вимогами народних мас підривало сили народу»¹⁷, що в сукупності з перемогою в кінці XVIII ст. набору цінностей охлократичного характеру, притаманного російському абсолютизму, над традиційним українським козацьким демократизмом у політичній сфері привело в кінцевому рахунку Україну до трагічної розв'язки.

Ступінь дослідженості політичної історії Гетьманщини дозволяє вже сьогодні поставити питання про міру впливу політичних та геополітичних факторів на суспільну свідомість доби, з'ясувати, яким саме чином під їх дією відбувалася трансформація усталених на попередньому етапі стереотипів поведінки та ідейних переконань як представників різних соціальних прошарків, так і суспільства в цілому.

Коригування системи цінностей української людності під дією згаданих факторів у другій половині XVII–XVIII ст. перш за все позначилося на сфері ідей та тогочасній суспільній ідеології. В контексті вищеозначеного як першочергова у вивченні системи ціннісних орієнтацій Гетьманщини на порядок денний виступає проблема еволюції в умовах інкорпораційного наступу російського царату української національної ідеї, відношення до неї представників різних прошарків і станів тогочасного українського суспільства. В цілому, незважаючи на наявність ряду спеціальних досліджень як в вітчизняній історіографії, так і в західних українознавчих центрах¹⁸, ця проблема залишає широке поле діяльності для науковців. Разом з тим, саме національна ідея «займає» чітко визначене місце в структурі того чи іншого світогляду¹⁹, виступає яскравим виразником національної самобутності та національної самоідентифікації. На думку політологів, суть її полягає «у визначенні мети існування етнічної спільноти», виробленні певної системи цінностей, в якій чітко диференціюється співвідношення національних і загальнолюдських «принципів і уявлень»²⁰. Протягом другої половини XVII–XVIII ст. своєрідною домінантою в існуючій шкалі ціннісних орієнтацій стала ідея національного державотворення. Проблема її наукового вивчення продовжує залишатися однією з пріоритетних в медієвістиці.

Найбільш синтезно, підвівши ґрунтовну джерельну базу, до її розв'язання підійшли сучасні українські дослідники В. А. Смолій та В. С. Степанков²¹. Вперше в історіографії вченим вдалося не лише

комплексно висвітлити основні етапи зародження та розвитку в політичній культурі українців ідеї державотворення, але й розкрити її місце в політичній свідомості нації, виявити механізми її практичної реалізації. Без перебільшення можна твердити: з появою їх праці українська історіографія збагатилася новою історичною концепцією українського державотворчого процесу на межі середньовіччя і нового часу.

В світлі проблеми, що нас цікавить, в заслугу науковцям варто зарахувати також те, що на підставі чіткої аргументації їм вдалося довести, що, незважаючи навіть на втрату власної держави, саме ідея державотворчості в усталеній на кінець XVIII ст. ієрархії цінностей продовжувала залишатися політичною та ідеологічною орієнтацією, яка одна була спроможна об'єднати в єдиному руслі патріотичні почуття найширших верств суспільства — від рядового козака до найвищого урядовця, від неписьменного селянина до рафінованого інтелігента, саме вона виступала «потужним імпульсом для розвитку zdeформованої і придушеної національної самосвідомості українського суспільства...»²² Таким чином, новітня українська історіографія надійно заперечує побутуючу нині в деяких працях закордонних вчених тенденцію (подеколи її починають пропагувати й деякі метри вітчизняної медієвістики) щодо відсутності в національно-визвольних змаганнях XVII–XVIII ст. зорієнтованості на політичну самостійність України²³.

Інша справа, що орієнтація на державну ідею зазнавала певних коректив на окремих етапах політичної історії Гетьманщини, причиною чого виступав цілий комплекс факторів, не останнім серед яких був вузькогруповий егоїзм частини політичної еліти держави²⁴. У зв'язку з цим при дослідженні системи ціннісних орієнтацій доби помітно актуалізується проблема збалансування у суспільній свідомості державотворчої ідеї і козацького автономізму, наукове вивчення якої було започатковане свого часу В. Липинським і продовжене представниками різних генерацій українських істориків.

Саме тут варто зазначити, що якщо в роки Визвольної війни ідея козацького автономізму поступається «спрямуванню на досягнення незалежності національної держави та возз'єднання у її кордонах усіх українських земель»²⁵, то вже на кінець XVII ст. ситуація змінюється на протилежну. В національному самовизначенні народу дедалі більший вплив почали справляти деструктивні настрої, що поступово набували «загального ціннісно-установочного характеру»²⁶. Під їх дією відбувається зростання соціального егоїзму козацької старшини, привласнення нею величезних земельних володінь з загальновійськового (практично, державного) скарбу, «ігнорування на місцях інтересів трудящих»²⁷. Вже під час так званої «Руїни» домінанта цінностей у

психології національної еліти переважала на користь відцентрованих орієнтацій, що обумовило на кінець 50-х — першу половину 60-х рр. XVII ст. відсунення «на другий план» у її свідомості державної ідеї²⁸. В свідомості козацької старшини цього часу успішно співіснують три різні концепції політичного устрою Гетьманщини: січове народоправство, старшинська олігархія та гетьманська монархія²⁹, набувають поширення ідеї повернення до Польщі, співзвучні з ідеєю «козацького маневрування» Д. Вишневецького³⁰. Сучасна політологія схильна пояснювати такий стан речей протипоказанням «менталітету українства» пройнятого «духом вірнопопданства і сліпої покори політичного ладу Росії»³¹.

Досить виразну характеристику свідомості козацької старшини залишив свого часу І. П. Крип'якевич. «Це була, — писав вчений, — освідчена, провідна верства, що розуміла значення незалежності і автономії, бачила в ній забезпечення своїх класових інтересів і вміла ставати в обороні незалежності. Але хвибою старшини було те, що свою користь вона ідентифікувала з добром держави і в егоїстичному запліпленні намагалася підкорити собі інші класи — козацтво, селянство, міщанство, не добачаючи, що таким робом руйнує основи державної сили»³². В той же час, як стверджує В. В. Панащенко, «в перші десятиріччя після об'єднання України з Росією козацька старшина не сприймала особливостей внутрішнього устрою Росії, її не приваблював соціальний стан російського дворянства, з його пожиттєвою військовою службою, обов'язки якої, особливо з часів Петра I, значно зростали...»³³ Однак скерована на інші цілі спеціальна монографія згаданого автора, присвячена соціальній еліті Гетьманщини, досить широко розкриваючи її соціальний та правовий статус, на жаль, майже нічого не додає до розуміння ментальних засад цієї верстви, рівня її духовності, психологічних важелів, що визначали ті чи інші ціннісні переорієнтації.

Слід відзначити, що на сьогодні практично єдиним спеціальним дослідженням, присвяченим політикокультурним орієнтаціям козацької старшини в розглядуваний нами період (і то на його завершальному етапі), є невелика студія О. К. Струкевича³⁴. В своєрідній класифікації цінностей, що набувають поширення в українському суспільстві у другій половині XVII ст., автор виділяє перемогу республіканських орієнтацій над монархічними (що пояснюється питанням «про характер легімітації влади гетьмана та про порядок формування вищих державних органів»)³⁵; обґрунтування ідеї розділення законодавчої і судової влади³⁶; старшинської нобілітації; намагання встановити рівновагу між центральними та місцевими владними структурами³⁷; сприйняття місця і ролі законів у житті суспільства³⁸; зверненість у

майбутнє через культ минулого³⁹; культивування знань; віру в можливість перетворення життя на засадах розуму⁴⁰; патріотизм, пожертвування особистими інтересами на користь суспільним⁴¹. На наш погляд, остання теза потребує скоригування на ту відносно незначну в кількісному відношенні частину козацької еліти, яка в умовах наступу Російської імперії продовжувала сповідувати традиції, започатковані епохою Хмельниччини. Потребує спеціального дослідження і питання про міру збалансованості в українському суспільстві другої половини XVII–XVIII ст. республіканських і монархічних тенденцій. Сьогодні однозначної відповіді на нього історична наука не має.

Зауважимо, що науковці неодноразово звертались в своїх студіях до розгляду під певним кутом зору і в певних ракурсах, що відповідали загальній меті їх дослідження, і до інших означених О. К. Струкевичем вимірів політичної культури козацької старшини, однак не зводили їх в єдиний логічний ряд. Безсумнівною ж перевагою названої розвідки є те, що автор пов'язує еволюцію системи ціннісних орієнтацій в ментальності українського суспільства в другій половині XVIII ст. не лише із дією внутрішніх чинників, але й з загальноєвропейськими політикокультурними процесами, зокрема, впливом ідей європейського просвітництва XVIII ст. Однак, як слушно зауважує історик, ця залежність «ніколи не набувала чітко вираженого функціонального характеру»⁴². В той же час саме західноєвропейські просвітницькі ідеї він вважає «грунтом політикокультурних орієнтацій козацьких старшин» в їх змаганнях за розширення автономних прав України⁴³.

В світлі задекларованої проблеми певний інтерес становить також монографічне дослідження американського вченого З. Когута «Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини», перевидане в перекладі на українську мову у 1996 р. Серед інших питань автор зосередив увагу на реакції українського суспільства на імперську інтеграцію та впливі цього процесу на суспільну свідомість українців, зокрема, вироблення в ній (насамперед серед представників державницької еліти) протягом XVIII ст. стереотипу усвідомлення себе репрезентантами політичних інтересів та суспільно-політичних цінностей Гетьманщини. Основними імперативами їх поведінки, за спостереженням дослідника, стали повага до козацького минулого, шляхетський соціально-політичний світогляд і підтримка договірних відносин Гетьманщини з царем⁴⁴. В епіцентр політичної орієнтації українців була висунута боротьба за «малоросійські права і вольності», що, втім, з цілком зрозумілих причин по-різному розумілися різними прошарками суспільства. Та, «незважаючи на внутрішню суперечливість і нечіткість визначення своїх прав і вольностей, — підкреслював З. Когут, — українці визнавали їх колективним символом

певних політичних, соціальних й адміністративних норм, обґрунтованих законом та історичною традицією». Історик наголосив на тому, що «ці права та привілеї сформували досить міцну систему, яка глибоко вкорінилася в колективній свідомості»⁴⁵. Саме в посяганні на них він вбачав головну причину українсько-російської конфронтації протягом майже півтора століття.

В історіографії неодноразово відзначалася особливість соціальної структури та системи управління Гетьманщини. Не зупиняючись детально на цьому питанні, все ж нагадаємо, що, незважаючи на поступову їх наближеність до «характеру соціальних взаємовідносин у тодішній Східній Європі, зокрема, в Росії», через вертикальну соціальну ієрархію, майже до кінця XVIII ст. зберігалися суттєві відмінності в соціальному устроєві та політичних орієнтаціях двох сусідніх держав⁴⁶. Не в останню чергу саме цими відмінностями в національній свідомості українців заперечувалося сприйняття Гетьманщини як невід'ємної частини Російської імперії. З іншого боку, і для російської монархії «існування автономної козацької України було... аномальним явищем»⁴⁷. Саме цим можна пояснити, що важливою запорукою інкорпораційного наступу російського царизму, поряд із заміною самобутніх інституцій Гетьманщини імперською адміністративною системою, практикуванням політики внутрішньої диверсії⁴⁸ та знищенням пам'яті нації, виступало «поступове злиття української і російської соціальних структур»⁴⁹, що ставало можливим через інтеграцію в суспільну свідомість українців (насамперед нової української шляхти як основної сили, спроможної протистояти чи прискорити проведення інкорпораційних заходів) притаманних російській ментальності цінностей, а саме службового кар'єризму, переваги наближеності до імперського двору, підпорядкованості внутрішньому закону, аристократизації суспільства тощо.

Зауважимо, що досліджуючи систему ціннісних орієнтацій козацької старшини як провідної верстви українського суспільства (після розмежування з рядовим козацтвом) в його соціальній стратифікації кінця XVII–XVIII ст., не можна не враховувати кілька важливих моментів. По-перше, мова йде про ступінь збереженості або ж нівелювання в ній таких громадянських цінностей, як козацький демократизм, особиста свобода, політична рівність, можливість утримання політичної влади, поняття національного, патріотизм, служіння вітчизні, рицарська гідність, козацькі та шляхетські вольності тощо. Яким чином всі ці ціннісні категорії пов'язуються з елітарною концепцією політичного устрою, що набуває поширення в суспільстві з кінця XVII ст., — питання далеко не риторичне. Розв'язання його можливе лише за умови зрозуміння провідних мотивів трансформації суспільної

свідомості українців з урахуванням впливу на них як зматеріалізованих, так і духовних, психологічних чинників. Не останню роль відіграють і типологічні риси українського національного характеру.

Проблема, наукове вивчення якої було започатковане М. І. Костомаровим працею «Две русские народности», а пізніше продовжене Д. Чижевським, В. Антоновичем, М. Грушевським, Т. Рильським та іншими науковцями другої половини ХІХ — початку ХХ ст., в контексті дослідження місця ціннісних орієнтацій в суспільній ментальності Гетьманщини та їх зміни під впливом зростаючого спрямування політичного курсу російського уряду на повну інтеграцію останньої до складу Російської держави набуває своєї актуалізації через можливість порівняння національних характерів двох сусідніх слов'янських народів, що втім живуть в різних культурних (згадаємо тяжіння російської культури до Сходу, в той час, як українська розвивалася під впливом західних віянь) та географічних середовищах, а відповідно, і їх відношення до тих чи інших загальнолюдських цінностей.

Зокрема, П. Феденко свого часу зробив наголос на тому, що національний характер в Україні сформувався під впливом козацького лицарського ідеалу, який зберігся в історичній пам'яті українців практично до кінця ХVІІІ ст.⁵⁰ Однак, на його думку, породжене цим ідеалом елітаристичне розуміння свободи й державності влади коринило в собі загрозу піддання української людності під московського царя заради збереження себе від панування власної аристократії⁵¹. З іншого боку, притаманні українському національному характеру риси свободоловства і рівноправності в поєднанні з усвідомленням персональної гідності виступали активно діючим стимулятором боротьби української еліти проти імперської інкорпораційної політики. «В цій боротьбі, — стверджує, зокрема, З. Когут, — проявилися два підходи української шляхти» — асиміляторський і традиціоналістський. «Це були не системні політичні ідеології, — підкреслює далі автор, — а протилежні погляди на цінності і спадщину Гетьманщини»⁵².

В контексті вищесказаного набуває актуальності і своєчасності постановка І. Б. Турбаковим питання про необхідність дослідження формування стереотипу сприйняття українця в свідомості росіянина⁵³. Зокрема, дослідник підтверджує висловлені свого часу В. О. Ключевським погляди на розбіжність політичних культур двох сусідніх народів як один із чинників їх взаємонепорозуміння⁵⁴. Ключовим у російсько-українських відносинах після подій 1654 р. він вважає вкорінення в політичному обігу поняття «зради» щодо визвольних змагань українців другої половини ХVІІ–ХVІІІ ст.⁵⁵

В той же час усвідомлення напрямів еволюції системи цінностей в період перебування України під протекцією Російської держави

навіть чи можливе без врахування особливостей національного самоусвідомлення українців і росіян. Зокрема, доречно нагадати, що український історик і публіцист М. Демкович-Добрянський як характерні риси національної свідомості росіян виділяв їх багатоплощинність та територіальне розуміння нації⁵⁶. Натомість українська національна самосвідомість характеризується ним як багатоплощинна, а поняття нації в ній вже з другої половини XVI ст. ідентифікується з православ'ям⁵⁷.

Поряд з цим слід пам'ятати, що важливим важелем коригування цілісної системи Гетьманщини у XVIII ст. став поступовий вихід на провідні позиції в ідеологічній сфері козацької інтелігенції. «Учителі, літератори, друкарі, видавці, — зазначав І. П. Крип'якевич, — скупчилися в міцний провідний гурт, що творив ідеологію і піднімав свідомість мас»⁵⁸. Висловлене стосовно більш раннього історичного періоду зауваження цілковито зберігає свою слушність і щодо XVIII ст. Зокрема, в цей час інтенсивно продовжується започаткований у роки Визвольної війни процес секуляризації суспільного життя, який найбільш яскраво позначився на таких його виявах, як політична культура, історична думка, література, наука, мистецтво⁵⁹. Своє реальне втілення цей процес знаходить у зрушенні усвідомлення такої дефініції, як слово, яке чим далі, тим більше починає асоціюватися із правом і обов'язком людини. У ньому знаходять своє вираження «всі форми буття» соціуму⁶⁰. Зокрема, більш відкритими до відображення проблем суспільного життя і пануючих в суспільстві настроїв стають поетичні твори⁶¹. «Процес секуляризації політичного життя, — підкреслює Б. С. Криса, — позначився появою нових тем, які істотно вплинули на розширення тональності поетичного мислення»⁶², утверджували в суспільстві «настрій узгодженості і гармонії, зумовлений вірою в можливість кожної з наук дати цілісний образ світу»⁶³.

Визначну роль в руйнації «усталеної» системи середньовічного світогляду впродовж майже усього XVIII ст. продовжували відігравати філософські курси та твори професури Києво-Могилянської академії, які базувалися на ідеях і концепціях, що насамперед спрямовувалися на гуманістичне сприйняття світу, розуміння людини частиною оточуючої природи⁶⁴, її прав «на задоволення земних потреб»⁶⁵.

Таким чином, у другій половині XVII–XVIII ст. у вітчизняній філософській науці відбувається становлення нових пізнавальних орієнтацій, ідеологічно спрямованих на утвердження в свідомості громадян прогресивних суспільних ідеалів⁶⁶.

Виявом нових орієнтацій суспільства можна вважати пам'ятки української етичної думки доби, які спрямовувалися насамперед на редукування в свідомості української людності «суспільних політич-

них чеснот» та правомірності сповідання земних цінностей⁶⁷. За оцінкою Л. Довгої, характерними для них виступали взаємопов'язаність з усіма сферами суспільного життя, сконцентрованість уваги на проблемах «місця людини в світі, найвищих людських цінностях, людської досконалості»⁶⁸. Водночас в етичних вченнях XVIII ст. утверджується розуміння національної належності громадян. З іншого боку, в них було «вперше закладено усвідомлення відносності і нестабільності всіх людських цілей і цінностей...»⁶⁹

Більш оптимістичним в цьому відношенні був розвиток тогочасної історичної науки. Як виразник світоглядних і ціннісних установок свого часу, вона разом з тим як ніяка інша тогочасна суспільна наука виконувала важливу функцію вкорінення в суспільну свідомість сучасників нових світоглядних і ціннісних орієнтацій, обґрунтовуючи їх прикладами минулого.

Саме в історичних творах доби найбільш виразно відбилися опозиційні настрої українського суспільства, насамперед автономістичні змагання його соціальної еліти. За оцінкою М. Грушевського, історіографія першої половини XVIII ст. виразно продемонструвала вкорінення в суспільну свідомість доби «панегіристичного» сприйняття історії Гетьманщини⁷⁰. З іншого боку, культивуючи добу Хмельниччини, козацькі літописці вкорінювали в свідомості людноності «позитивний стереотип» сприйняття її «як епохи у національній історії»⁷¹, формували усвідомлення періоду Визвольної війни середини XVII ст. як «часу, що не лише приніс військові перемоги, але й привів до нових адміністративних форм управління, нового рівня соціальних відносин і, нарешті, утворив у свідомості думку, що Україна є державою»⁷². Сакралізація як доби, так і самої постаті великого гетьмана України пояснювалася намірами козацької старшини на прикладах ще недалекого минулого, харизматичності українського володаря, спираючись на історичні факти, довести своє право на політичне лідерство, заперечити звинувачення в «бунтівничих» настроях та зраді самодержавній владі, а, з іншого боку, обґрунтувати право України на зречення підданства Російській державі на підставі порушення її владними структурами пунктів договірних умов. Разом з тим, саме через формулу «володарі і козаки» в історіографії утверджувалася легітимність гетьманської влади та тяглість української історії від часів Київської Русі, доводилося право козацького стану «на панування над частиною старої спадщини Рюриковичів»⁷³.

Важливо відзначити і ту роль, яку відіграли історичні твори другої половини XVII–XVIII ст. в утвердженні у суспільній свідомості української людноності концепції нації. Так, якщо на кінець XVII ст. поняття національності в історичних пам'ятках доби ще не відзнача-

лося стабільністю і сталістю, то після 1690 р., за спостереженням Ф. Сисина, «поняття “natio” і “patria” здобули в українській історіографії повноправного статусу, перш за все завдяки зосередженню уваги авторів історичних творів “на нових політичних чинниках — козацтві як політичній основі нації і на Гетьманщині як вітчизні”»⁷⁴.

Оцінюючи історичні твори другої половини XVII–XVIII ст. як яскраві зразки суспільно-політичної думки доби, М. С. Грушевський тим самим вивів їх в ранг важливого джерела для науковця, який займається вивченням тогочасної етносвідомості українського народу як в цілому, так і еволюції в ній системи ціннісних орієнтацій, зокрема⁷⁵. Водночас вони, поряд з іншими свідоцтвами політичної культури, відбиваючи візію козацькою старшиною історичного національного процесу, сутність якого розумілася нею як намагання здобути незалежність та досягнути «універсального ідеального ладу»⁷⁶, побудованого на рівноправних засадах суспільної організації, та відображення в її свідомості загальної картини світобудови, можуть слугувати взірцем формування «нового державницького світогляду, роль котрого мала б виконувати станова ідеологія української шляхетсько-козацької верстви»⁷⁷.

В даній розвідці ми свідомо обмежилися визначенням тих тенденцій, які обумовлювали впродовж другої половини XVII–XVIII ст. еволюцію системи цінностей (насамперед політичних) в свідомості переважно однієї соціальної групи — козацької старшини, яка волею долі перебрала на себе репрезентативні функції (насамперед в презентації перед іноземними державами державницьких устремлінь українського народу) всього козацького стану.

Тим не менш, навряд чи варто упускати з поля зору такий ракурс проблеми як сприйняття чи несприйняття ціннісних устремлінь елітарного прошарку суспільства політичною свідомістю інших станів — духовенства, міщанства, селянства. Адже соціальна диференціація української нації виступила чи не найбільш вагомим внутрішнім чинником, який обумовив деформацію суспільної свідомості на користь панування в ній на кінець XVIII ст. цінностей негативного характеру, як то депресивні настрої та підкорення зовнішнім впливам.

Як зазначав З. Когут, «перша реакція в Гетьманщині на імперську інтеграцію й асиміляцію була повністю негативною... Але виявилось, що це суспільство не було єдиним, а його політичну активність повністю контролювали шляхта й вище духовенство. Інші верстви... турбувалися лише про свої станові права і навряд чи усвідомлювали політичну кризу, що загрожувала самому існуванню Гетьманщини»⁷⁸. Гадаємо, що ця теза американського дослідника наштовхує сучасного науковця на необхідність уважно дослідити еволюцію системи ціннос-

тей в умовах інтеграційної політики Росії всіх без винятку соціальних станів та прошарків української людності.

Насамкінець зазначимо, що при дослідженні всіх названих аспектів проблеми історик повинен повсякчасно відчувати загальноісторичний пульс епохи, без врахування особливостей якого реставрація сутнісних виявів національної свідомості буде виглядати обнобоко. Не слід скидати з рахунку і того факту, що без врахування реального соціокультурного середовища неможливо в повній мірі усвідомити як сам процес формування ціннісних орієнтацій, так і ступінь впливу останніх на поведінкові стереотипи та соціальну динаміку суспільства. Важливим характеристичним показником такого впливу, на думку О. Донченко, виступає шкала «екстравертованості — інтровертованості», тобто, закритості чи відкритості суспільства до сприйняття довколишніх впливів⁷⁹. Так, саме інтровертованість українського суспільства, доводить дослідниця, в значній мірі обумовила не тільки самотність національного характеру українського народу, але й специфічність історичного розвитку цілої нації. Саме завдяки своїй закритості «Україна... зберегла домінуючі психосоціальні тенденції», які дозволили їй «менш, аніж треба було чекати, трансформуватися у результаті історичних подій минулого...»⁸⁰ З іншого боку, через ірраціональність, притаманну українській соціополітичній культурі, Українську державу досить тривалий час потрясали «внутрішньо-суспільні конфлікти неконструктивної природи»⁸¹, наслідком чого стало «розшарування інтересів, цінностей та ідеалів не тільки стосовно життя, власності, але й стосовно природи й суті українства як соціальної спільноти»⁸².

---

¹ Див., зокрема: Брожик В. Марксистская теория оценки. — М., 1932; Проблема ценности в философии: Сб. статей. — М.; Л., 1996; Дробницкий О. Г. Мир оживших предметов. Проблема ценности в марксистской философии. — М., 1967; Здравомыслов А. Г. Подробности, интересы, ценности. — М., 1986 та ін.

² Тутаринов В. П. Теория ценностей в марксизме. — Л., 1968; Философия и ценностные формы сознания. — М., 1967.

³ Образ жизни и ценностные ориентации личности. — Ереван, 1979.

⁴ Чивчавадзе Н. З. Культура и ценность. — Тбилиси, 1984.

⁵ Ручка А. А. Социальные ценности и нормы. — Киев, 1976.

⁶ Философский энциклопедический словарь. — М., 1989. — С. 732.

⁷ Там же.

⁸ Там же. — С. 731.

⁹ Донченко О. Концепція соціальної психіки суспільства. Стаття друга: соціальні стани та процеси // Філософська і соціологічна думка. — 1994. — № 3–4. — С. 39.

- ¹⁰ Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини. 1760–1830. — К., 1996. — С. 62.
- ¹¹ Грушевський М. З політичного життя старої України. — К., 1918. — С. 82.
- ¹² Марченко М. Боротьба Росії і Польщі за Україну (1654–1664 рр.). — К., 1941. — С. 23.
- ¹³ Грушевський М. Назв. праця. — С. 82.
- ¹⁴ Горобець В. М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст. — К., 1995. — С. 48.
- ¹⁵ Там же. — С. 57.
- ¹⁶ Там же.
- ¹⁷ Грушевський М. Назв. праця. — С. 82.
- ¹⁸ Див. наприклад: Возняк М. Українська національна ідея і державна думка (історично-філософська стаття) // Громадська думка. — Львів, 1920. — № 37; Донцов Д. Українська державна думка і Європа. — Л., 1918; Українська ідея: історичний нарис. — К., 1995 та ін.
- ¹⁹ Лук М. Національна ідея в духовній культурі України середини XIX — початку XX століття (філософський аналіз) // Філософська і соціологічна думка. — 1995. — № 1–2. — С. 245.
- ²⁰ Українська ідея: історичний нарис. — К., 1995. — С. 3–4.
- ²¹ Смолій В. А. Степанков В. С. Українська державна ідея: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К., 1997. — 367 с.
- ²² Там же. — С. 314.
- ²³ Грицак Я. Й. До генези ідеї політичної самостійності України // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Вип. 1. — К., 1992. — С. 121.
- ²⁴ Див.: Степанков В. С. Формування державної ідеї в Українській козацькій республіці (1648–1676 рр.) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Других Всеукраїнських історичних читань). — Черкаси, 1992. — С. 39.
- ²⁵ Смолій В., Степанков В. У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. — К., 1992. — С. 34.
- ²⁶ Парыгин Б. Д. Социальное настроение как объект исторической науки // История и психология. — М., 1971. — С. 99.
- ²⁷ Степанков В. С. Українська держава у середині XVII століття: проблеми становлення й боротьби за незалежність (1648–1657 роки): Автореф. дис. ... докт. іст. наук. — К., 1993. — С. 62.
- ²⁸ Степанков В. С. Формування державної ідеї в українській козацькій республіці. — С. 33.
- ²⁹ Крип'якевич І. П. Історія України. — Львів, 1990. — С. 238.
- ³⁰ Див.: Українська ідея: історичний нарис. — С. 40.
- ³¹ Там же.
- ³² Крип'якевич І. П. Історія України. — С. 242.
- ³³ Панашенко В. В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII–XVIII ст.). — К., 1995. — С. 81–82.
- ³⁴ Струкевич О. К. Політикокультурні орієнтації козацької старшини Гетьманщини середини XVIII ст. у загальноєвропейському контексті // Українська козацька

держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Шостих Всеукраїнських історичних читань). — Кн. 1. — К.; Черкаси, 1997. — С. 134–146.

³⁵ Там же. — С. 135.

³⁶ Там же. — С. 136.

³⁷ Там же. — С. 137.

³⁸ Там же. — С. 138.

³⁹ Там же. — С. 142–145.

⁴⁰ Там же. — С. 139.

⁴¹ Там же. — С. 142.

⁴² Там же. — С. 135.

⁴³ Там же. — С. 146.

⁴⁴ Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини. 1760–1830. — С. 63.

⁴⁵ Там же. — С. 64.

⁴⁶ Там же.

⁴⁷ Там же. — С. 66.

⁴⁸ Див.: Демкович-Добрянський М. Україна-Росія. — Львів; Краків; Париж, 1993. — С. 29–35.

⁴⁹ Там же. — С. 208.

⁵⁰ Феденко П. Вплив історії на український народний характер. — Прага, 1942. — С. 6–8.

⁵¹ Там же. — С. 10.

⁵² Когут З. Назв. праця. — С. 226.

⁵³ Див.: Торбаков И. Б. Украинцы глазами русских в XVII–XVIII вв. // Русская история: проблемы ментальности. Тезисы докладов научной конф. Москва, 4–6 октября 1994 г. — М., 1994. — С.

⁵⁴ Див.: Ключевский В. О. Курс русской истории // Ключевский В. О. Сочинения. — Т. 3. — М., 1956–1959. — С. 118; Горбаков И. Б. Указ. соч.

⁵⁵ Торбаков И. Б. Указ. соч. — С. 66.

⁵⁶ Демкович-Добрянський М. Назв. праця. — С. 92, 93.

⁵⁷ Там же. — С. 94.

⁵⁸ Крип'якевич І. П. Назв. праця. — С. 249.

⁵⁹ Див.: Секуляризація духовного життя на Україні в епоху гуманізму і Реформації. — К., 1991. — С. 89, 91.

⁶⁰ Криса Б. С. Українська поезія XVII–XVIII ст. як результат секуляризаційного процесу // Секуляризація духовного життя на Україні в епоху гуманізму і Реформації. — С. 93.

⁶¹ Там же. — С. 99.

⁶² Там же. — С. 100.

⁶³ Там же. — С. 101.

⁶⁴ Ничик В. М. Роль Киево-Могилянської академії в розвитку отечественной философии // Философская мысль в Киеве. — К., 1982; Історія філософії на Україні. — Т. 1. — К., 1987 та ін.

⁶⁵ Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія. — К., 1981. — С. 219.

⁶⁶ Історія філософії на Україні. — Т. 1. — С. 301.

⁶⁷ Там же. — С. 306.

⁶⁸ Довга Л. До питання про барокову ментальність українців // Ментальність та історія ідей. — Т. 1. — К., 1992. — С. 105.

⁶⁹ Там же. — С. 116.

⁷⁰ Див.: Грушевский М. Об украинской историографии XVIII ст. Несколько соображений // Известия АН СССР. — Ч. IV. — М., 1934. — С. 215–233.

⁷¹ Сухий О. Традиції козацтва в українській історичній літературі XVIII ст. // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів. Матеріали Другої Польсько-Української Наукової Зустрічі (Львів, 12–13 жовтня 1995 р.). — Львів; Люблін, 1996. — С. 145.

⁷² Там же. — С. 152.

⁷³ Величенко С. Володарі і козаки: замітки до проблеми легітимності в українській історіографії XVII–XVIII ст. // Ментальність та історія ідей. — Т. 1. — К., 1992. — С. 117.

⁷⁴ Сисин Ф. Поняття нації в українській історіографії 1620–1690 рр. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Вип. 1 — К., 1992. — С. 75.

⁷⁵ Див.: Грушевский М. Об украинской историографии XVIII ст... — С. 215–233.

⁷⁶ Трофимчук О. Літературний текст бароко як відображення світогляду доби // Ментальність та історія ідей. — Т. 2. — К., 1993. — С. 108.

⁷⁷ Там же. — С. 112.

⁷⁸ Когут З. Назв. праця. — С. 281.

⁷⁹ Див.: Донченко О. Концепції соціальної психіки суспільства // Філософська і соціологічна думка. — 1994. — № 1–2. — С. 118–158.

⁸⁰ Там же. — С. 139.

⁸¹ Там же. — С. 144.

⁸² Там же. — С. 154.